

УДК: 811.21 22

DOI 10.24412/2413-2004-2023-1-87-94

**БАЪЗЕ ВИЖАГИҲОИ
ЛЕКСИКАИ ТОЧИКИИ
«МУҚАДДИМАТ-УЛ-АДАБ»-И
ЗАМАХШАРӢ**

Нуруллозода Фирӯза, н.и.филол., дотсенти кафедраи грамматикаи забони арабии факултети забонҳои шарқ, МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров”;
Низомова Саидахон Ильёсовна, докторант PhD – и кафедраи грамматикаи забони арабии факултети забонҳои шарқ, МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров”, (Хучанд, Тоҷикистон,)

**НЕКОТОРЫЕ
ОСОБЕННОСТИ ТАДЖИКСКОЙ
ЛЕКСИКИ «МУҚАДДИМАТ-
УЛЬ-АДАБ» ЗАМАХШАРИ**

Нуруллозода Фирӯза, канд. филол. наук, доцент кафедраи грамматикаи арабского языка факультета восточных языков ГОУ “ХГУ имени акад. Б.Гафурова”;
Низомова Саидахон Ильёсовна, докторант PhD кафедры грамматика арабского языка факультета восточных языков ГОУ “ХГУ имени акад. Б.Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)

**SOME PECULIARITIES OF
TAJIK LEXICON OF
“MUQADDIMAT-UL-ADAB” BY
ZAMAKHSHARI**

Nurullozoda Firuza, candidate of philological sciences, of grammar of the Arabic language under the SEI «KhSU named after acad. B. Gafurov»;
Nizomova Saidakhon Ilyosovna, doctoral student of the department of grammar of the Arabic language under the SEI «KhSU named after acad. B. Gafurov» (Khujand, Tajikistan) **E-MAIL:** as99017272@inbox.ru

Бархе аз вижагиҳои лексикаи тоҷикии “Муқаддимат-ул-адаб”-и Замахшарӣ-яке аз фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ, ки дар он лексикаи тоҷикӣ дар рангу таровати ҳосе дида мешавад, баррасӣ шудааст. Зикр гардидааст, ки аксар калимаҳои тоҷикии дар фарҳанг омада алҳол низ дар лаҳҷаҳои мухталифи забони муосири тоҷикӣ дучор мешаванд ва ин нукта, аз як тараф, аз огоҳии муаллифи фарҳанг аз забони зиндаи халқ шаҳодат диҳад, аз ҷониби дигар арзиши фарҳангро дар муайян кардани масоили марбут ба лаҳҷашиносии таърихӣ ва ташаккули забони зиндаи халқ дар замони муаллиф таъйин месозад. Таъкид шудааст, ки дар фарҳанг калимаҳои бо пешванд сохта шуда нисбат ба калимаҳои бо пасванд сохта камтар ба мушоҳида мерасанд. Ҳамчунин дар фарҳанг теъдоди калимаҳои мураккаб аз калимаҳои сохта бештар аст. Қисмати калони лексикаи тоҷикии фарҳангро ибораҳои синтаксисӣ, аз ҷумла ибораҳои изофӣ ташиқил мекунад. Дар шарҳу тавзеҳ муаллифи фарҳанг ҳамчунин ҷумлаҳои содаи дутаркиба ва ҷумлаҳои мураккаби тобегро мавриди истифода қарор додааст.

Калидвожаҳо: фарҳангҳои дузабонаи арабӣ–тоҷикӣ, фарҳанги “Муқаддимат-ул-адаб”-и Замахшарӣ, лексика, калимаҳои сохта, калимаҳои мураккаб, ҷумлаҳои сода, ҷумлаҳои мураккаби тобег

Рассматриваются некоторые особенности таджикской лексики «Муқаддимат-уль-адаб» Замахшари, являющегося одним из арабо-персидских двуязычных словарей, в которых таджикская лексика встречается в особом значении и свежести. Отмечается, что большинство таджикских слов, попавших в словарь, до сих пор сохранились в различных диалектах современного таджикского языка, и с этой точки зрения, с одной стороны, это свидетельствует об осведомленности автора о живом языке народа, а с

другой стороны, значение этого словаря определяют вопросы, связанные с исторической диалектологией и формированием живого языка народа во времена автора. Подчеркивается, что слова, образованные с помощью префиксов, встречаются реже, чем слова, образованные с помощью суффиксов, в соответствующем словаре. При этом сложных слов в словаре больше, чем производных. Большую часть таджикской лексики словаря составляют синтаксические словосочетания, в том числе изафетные словосочетания. При толковании и объяснении автор словаря использовал также простые двусоставные предложения и подчинительные сложносочиненные предложения.

Ключевые слова: арабо-таджикские двуязычные словари, словарь «Мукаддимат-ул-адаб» Замахшари, лексика, производные слова, сложные слова, простые предложения, подчинительные сложные предложения

The article dwells on some peculiarities of Tajik lexicon of "Muqaddimat-ul-adab" by Zamakhshari being one of the Arabic-Persian bilingual dictionaries, in which Tajik lexicon is occurred in a special meaning and freshness ones. It is noted that the majority of the Tajik words those ones included into the dictionary are still preserved in various dialects of modern Tajik language, and from this point of view, on the one hand, this indicates the author's awareness of the live language of the people, and on the other hand, the value of the relevant dictionary is determined by issues related to historical dialectology and formation of the live language of the people at the author's time. It is emphasized that the words derived with prefixes are less common than the words formed with suffixes in the relevant dictionary. In reference to it, the number of compound words is more than derivative ones in the dictionary. A large part of the Tajik lexicon of the dictionary consists of syntactic phrases, including izofat phrases. While interpreting and explanating, the author of dictionary also used simple two-composited sentences and subordinating compound sentences.

Keywords: Arabic-Tajik bilingual dictionaries, dictionary "Muqaddimat-ul-adab" by Zamakhshari, vocabulary, derivative words, compound words, simple sentences, subordinating compound sentences

Фарҳанги «Мукаддимат-ул-адаб» аз фарҳангҳои муътабари дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ мебошад ва баробари истиҳдом аз лексикаи мутафовити арабӣ дар он лексикаи тоҷикӣ дар рангу тароватҳои хоше дида мешавад. Аз ин рӯ, баррасии луғатномаи мазкур аз диду меъёрҳо ва арзиши он дар ростои ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ, натавонӣ дар канори шинохти луғат ва лексикаи арабӣ ва паҳлуҳои гуногуни истифодаи он дар фарҳанг муҳим буда метавонад, балки аз тарафи забони шарҳшавандаи луғат, яъне забони форсӣ-тоҷикӣ ва меъёрҳои замони муаллифи фарҳанг бисёр пурахаммият арзёбӣ мегардад. То он ҷо, ки мо огоҳ ҳастем, муҳаққиқони риштаи забоншиносӣ то ҳол маводи фарҳангҳои дузабонаро ба ҳайси маводи таҳқиқ дар ин замина истифода набурдаанд. Ба нуктаи мазкур муҳаққиқи забоншинос А.Ҳочиев низ ишораи ҷолибе карда, менигорад: «Ба назари мо, муқоисаи маводи лексикаи ин фарҳангҳо (фарҳангҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ – Ф.Н.,С.Н.) бо лексикаи осори насрии замони ҳуди фарҳанг («Сомӣ фи-л-асомӣ» дар назар аст – Ф.Н.,С.Н.), аз қабилӣ «Сафарнома»-и Носири Хусрав, «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ё осори ахлоқӣ-ирфонӣ, мисли «Кашф-ул-маҳҷуб» ва «Асрор-ут-тавҳид» пешорӯи муҳаққиқ маводи зиндаи зиёдеро фароҳам меоварад, ки барои тадқиқи марҳилаҳои рушду ташаккули забони форсӣ-тоҷикии асрҳои XI-XII аҳамияти беандоза доранд» [7, 105]. Ҳол он ки дар фарҳангҳо, махсусан дар фарҳангҳои дузабона вобаста ба имконоти забони асл ва забони тарҷума аз забони зиндаи халқ бештар баҳра бурда мешавад. Ҳамчунин, меъёри гузиниши

вожагон, таркибҳо, рехтаҳои забони метавонанд аз дигар кутуб бештар истихдом шуда бошанд. Ё ин ки тақсим шудани фарҳангҳои дузабона, бавижа, фарҳангҳои арабӣ-тоҷикӣ ба мавзуот ва вобаста ба мавзуи матраҳшаванда дар бахшҳои луғатнома ҷамъоварии лексикаи як соҳаи муайян, ки ағлаб ба ҳиссаҳои нутқ ва ё ягон ҷиҳати рӯзгор, ё узви бадани инсон, ё гиёҳу гиёҳдармонӣ ва амсоли ин тақсимбандӣ гаштааст, имконоти забонии забони тарҷумаи фарҳангномаҳо бештар кардааст. Пас, табиист, ки дар ин самт лексикаи форсӣ-тоҷикӣ имконияти фарохтареро нисбат ба лексикаи арабӣ мегирад ва вобаста ба он ки муаллиф бояд моддаи луғавиро пурраву фаҳмову барои ҳар қишри ҷомеа дастрас шарҳ бидиҳад, ба забони форсӣ-тоҷикӣ муродифоти бисёре забт месозад. Ишораи забоншинос Х.Раупов ҳам, ки дар ташаккули гурӯҳи забонҳои форсӣ нақши забони арабиро бузург медонад [5, 5], шояд дар ин нукта ҳам таҳаққуқи бештар ёбад, ки дар фарҳангҳои дузабона ҳангоми тарҷума муаллифон ба гаравишҳои бехтари тарҷума ва овардани қарина аз забони зинда ва ё муродифи арабии моддаи луғавӣ қорҳои ҷашмгиреро анҷом додаанд, ки то ҳол ин ҷиҳати фарҳангҳои мазкур таҳқиқи шоистаро надидааст. Аз ин хотир, агар фарҳанги «Муқаддимат-ул-адаб» ҳовии 6000-6500 лексикаи арабӣ бошад, он худуди ду баробар аз ин зиёд лексикаи форсӣ-тоҷикиро фаро мегирад. Агар ин миқдор моддаҳои фарогири луғатномаи Замахшарӣ бо ягона луғати форсии боқимонда – «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, ки тибқи гузориши устои забоншинос Н.Ғиёсов фарогири тақрибан 2300 моддаи луғавист [1, 22-23], қиёс гардад, низ қобили тааммул аст, зеро чандин маротиба маводи форсӣ-тоҷикиро аз он бештар фаро гирифтааст. Ҳамчунин, дар баробари лексикаи зиёдро фаро гирифтани ин китоб аҳаммияти дигаре низ дорад, ки ба он яке аз мусаҳҳаҳои он ишораи бориз кардааст: «Аз миёни китобҳои Замахшарӣ китоби «Муқаддимат-ул-адаб»-и ӯ аз шаъну манзалати ҳос бархурдор аст. Ӯ бо таълифи ин китоб хидмати шоёне ба Эрон ва эронӣро форсизабонон кардааст. Ӯ бо диққати фаровоне калимоти форсии ҳолис ва сараро дар баробари калимоти арабӣ баргузидааст. Бисёре аз луғоти маҳҷур ва нодири форсиро дар китоби Замахшарӣ метавон ёфт» [3, 11]. Пас, маводи форсӣ-тоҷикии фарҳанги мазкур дар қатори даҳҳо осори манзуму мансур ва илмиву дастурии ҳамзамонаш дар таъйини ҳасоиси муҳимми забони мо дар асрҳои XI-XII ҳовии аҳаммият буда метавонад, ки то ҳол мавриди таҳқиқи густарда қарор нагирифтааст.

Лексикаи тоҷикӣ дар фарҳанги «Муқаддимат-ул-адаб»-и Замахшарӣ аз чанд дидгоҳ баррасӣ шуда метавонад, зеро фарҳанг аз калимоти сода сар карда, то калимаҳои сохтаву мураккаб, ибораву таркибҳои рехтаву синтаксисӣ ва ҷумлаҳо фаро мегирад. Масалан, аз нигоҳи морфологӣ, яъне дар сурати баррасӣ қардани ҳиссаҳои муस्ताкили нутқ ва ғайримустакил ва ё аз ҷиҳати сохти калима ва ё аз нигоҳи қорбурди он, мисли калимаҳои мустаъмалу ғайримустаъмал ва ғ. Ҳамчунин, вижагии қорбурди ибораҳои гуногунсохту гуногунтаркиб ва ҷумлаҳои кӯтоҳу сода ва баъзан дутаркибаву мураккаб низ бозгӯкунандаи вазъи забони форсӣ-тоҷикӣ дар замони муаллиф мебошанд. Масъалаи таркибҳои рехта ва масалу мақолу ҳикматҳо, қорбурди феълҳо ва тарзи нигошти калимот низ аз ин доира берун нест ва аз устувории забони мо дар он даврон ва усули нигошти вожагон дарак медиҳад. Вале калимаву таркиб ва ифодаҳои халқие, ки дар замони ҳозир ҳам дар доираи лаҳҷаву шеваҳои гуногун мустаъмаланду дар забони зиндаи он давра дар гардиш будаанду тавассути фарҳанги мавриди таҳқиқ бозёфт шуданд, арзиши онро бештар дар таърихи забони тоҷикӣ рӯнамоӣ мекунад. Бояд таъкид шавад, ки яке аз хусусиятҳои муҳимми лексикаи тоҷикии фарҳанги мазкур ва, умуман, фарҳангҳои дузабона дар ин падида маълум мегардад. Чунончӣ: «Дигар хусусияти лексикаи маводи фарҳангҳо (фарҳангҳои дузабона дар назар аст – Ф.Н.,С.Н.), ки таҳқиқ мешаванд, наздикии беш аз

ҳадди забони умумистеъмолӣ ва адабии китобӣ дар онҳост» [7, 115]. Яъне, фарҳангшинос барои он ки ба муқобили забони арабӣ, ки дар замони таълифи фарҳанг дар олами илму адаби Шарқ мавқеи устувор дошт ва ба туфайли дини мубини ислом дар тамоми манотиқи мусалмоннишин вижагии қорбурд пайдо карда буд, баночор забонero истифода мекард, ки хусусияти байнобайнии забони адабии китобӣ ва шеваҳои зиндаи форсӣ-тоҷикиро фарогир буд. Ин навъ муносибати фарҳангшиносро ба ду маъно фаҳмида мешавад. Яке он ки онҳо барои нишон додани тамоми хасоиси забони модарии худ ба ин иқдом даст задаанд ва аз забони зиндаи халқ, ки зебоҳои ба худ хос дорад, ба ин маънӣ бештар истифода бурдаанд. Дигар, дар забони адабии китобии давраи Замахшарӣ, ки нисбатан аз давраҳои пурборгаре дар фарҳангшиносии дузабона ба ҳисоб меояд, нуфузи забони арабӣ бисёртар буд ва қариб 70-80 дарсади калимаву ифодаҳои забонро вожаҳои тозӣ ташкил меоданд ва муаллифони фарҳангҳо аз ин хотир ба забони зиндаи халқӣ бештар рӯҷӯ мекарданд. Аммо, ба назари мо, шояд ба забони зиндаи халқ рӯҷӯ кардани муаллифони фарҳангномаҳо, махсусан Замахшарӣ, дар омили дигар бошад. Муҳаққиқ Ю.А. Рубинчик таъсири беш аз ҳадди забони арабиро ба забони форсӣ қайд карда, менигорад, ки «таъсири забони арабӣ ба форсӣ то ҳадде бузург будааст, ки вожаҳои арабӣ баъзан муодилҳои форсиро аз байн бурдаанд. Бар асари ин дар забони форсӣ натавонанд мутародифоти мукассар ба вучуд омаданд, балки гоҳо калимоти арабӣ вожаҳои форсиро комилан иваз кардаанд...» [6, 77].

Чунонки гуфта шуд, маҳз ҳамин падидаҳои забонии асар арзиши воқеӣ ва илмӣ луғатномаҳоро нишон медиҳад ва гурӯҳе аз калимаҳои забони моро метавонад фарогир бошад, ки дар дигар осор ба ҷашм намерасанд ва агар дида шаванд ҳам, ба ин фарогирӣ нест. Дар ин самт маводи фарҳангии «Муқаддима-ул-адаб» бисёр ҷолиби тавачҷӯх аст. Чунончӣ, калимаҳои «канаб» [2, 14], «бодиринг» [2, 15], «ғӯза» [2, 15] дар ҳамон шакли маъноӣ, ки имрӯз ҳам дар лаҳҷаҳо дар гардишанд, зикр шудаанд. Ё ин ки вожаҳои «кашнӣ» [2, 16] ва «бигиз» [2, 17] ба маъноҳои қабӯӣ ва сабзае, ки барои хӯрдан истифода кунанд ва сӯзани дастадоре, ки тавассути он қашш ё чармҳои дурушту сахро дӯзанд, истифода мешавад. Ба ин навъ лексикаи забони тоҷикӣ мисол шуда метавонанд калимаҳои *порсол* [2, 3], *фардошоб* [2, 4], *сангча*, *яхча* [2, 7], *яхдон*, *кафлезак* [2, 12], *сарҷӯйча*, *тезоб* [2, 13], *ползбон* [2, 15], *бедистон* [2, 17], *пору*, *каланд*, *замбар*, *дос*, *сешоха*, *сешофа*, *доскола*, *саршоҳ* [2, 18], *кӯча*, *бемористон* [2, 21], *беморхона* [2, 21], *кафтар* [2, 22], *деворзан* [2, 23], *танӯрхона*, *ҳезумхона*, *огил* [2, 24], *новдон* [2, 26], *тағора*, *кафгир*, *кафлес* [2, 27], *хошокдон* [2, 30], *кӯса* [2, 40], *гурбачашм*, *шабкӯр* [2, 41], *хусур* [2, 45], *мола*, *андова*, *кафшгар* [2, 52], *хошокдон* [2, 53], *анбӯр* [2, 54] *бозича* [2, 55], *бурма* [2, 56], *устара*, *кунҷора* [2, 57], *пайтоба* [2, 62] ва ғайраро ном бурда метавонем. Баъзе калимаҳои маъмурӣ, мисли *бедистон*, *ползбон*, *саршоҳ* дар ҳама лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ серистеъмол набоянд ҳам, дар лаҳҷаҳои ғӯшаҳои дурдасту кӯҳистон то ҳанӯз мустаъмаланд. Калимаҳои дигар, ки номбар шуданд, бо маъно ва шакли дар луғат омадашон то ҳол дар шеваи тоҷикӣ мавриди истифода қарор доранд. Ҳамчунин, истифодаи калимаҳои *сарҷӯйча* (ба маънои сари ҷӯйи хурд), *яхча* (ба маънои тагаргу жола), *тезоб* (ба маънои рӯд ё ҷӯйи дорои оби тезу шӯх), *деворзан* (ба маънои касе, ки шуглаш девор задан бошад), *беморхона* ва *бемористон* (ба маънои маъмулии имрӯза), *кунҷора* (ба маънои хӯроқи чорво, ки аз пунбадона баргирифта мешавад) ва ғ. огоҳии муаллифи фарҳангро аз забони зиндаи халқ нишон дода, арзиши онро дар муайян кардани бисёр масоили марбут ба лаҳҷашиносии таърихӣ ва ташаккули забони зиндаи халқ дар замони муаллиф ва баъд аз он таъйин месозад.

Калимаҳое, ки бо пешванд сохта мешаванд, нисбат ба калимаҳое, ки бо пасванд сохта мешаванд, камтар ба мушоҳида расиданд. Дар ин замина бояд нуктае зикр шавад, ки калимаҳои тавассути пешвандҳо сохташуда ду хусусият доранд. Яке, онҳо миқдоран каманд ва дигар, бо калимоти решаи феълдошта сохта мешаванд. Мисол: *носудманд* [2, 12], *нобароварда*, *нопироста* [2, 13] ва ғ.

Калимаҳои мураккаб бештар аз калимоти сохта дар фарҳанг истифода шудаанд ва як чӯзи бисёр ғаномандкуни забони фарҳанг мебошанд. Калимаҳои *кӯроб* [2, 8], *муҳрафурӯш* [2, 10], *такчоҳ*, *дулоб*, *жарфчоҳ* [2, 13], *обканд*, *гандумфурӯш*, *боқилофурӯш* [2, 14], *сешофа*, *сешина*, *ғиёҳбур*, *досғиёҳ*, [2, 17], *пӯстинхона* [2, 21], *дирамзан*, *сиккахона*, *вайронишуда* [2, 22], *дастос* [2, 26], *нимкоса*, *ширдӯш* [2, 27], *дастшӯй* [2, 28], *сепоя*, *ғаҳворафурӯш*, *дастбанд*, *пашишахона* [2, 29], *чуволдӯз*, *бодвезан* [2, 30], *гӯштфурӯш*, *зардоб* [2, 33], *ҳаромамағз* [2, 37], *туришӯй*, *борикмиён* [2, 40], *гурбачашм*, *рӯзқӯр*, *якчашм*, *морбинӣ* [2, 41], *дастафзор*, *коҳғил*, *хиштзан*, *мӯзадӯз*, *астормӯза* [2, 52], *пӯстиндӯз*, *дастпона* [2, 53], *хокангишт*, *барбатзан*, *чангнавоз* [2, 54], *бодбара* [2, 55], *дастарра*, *мехқӯб*, *рагзан*, *побанд*, *мӯйтарош*, *оинадор* [2, 56], *шикастабанд*, *устухонбанд*, *дуктарош*, *пунбазан* [2, 57], *гулишакар*, *табгарм*, *дӯшоб* [2, 58], *ширбиринч*, *шакарбуррак* [2, 60], *нонпора* [2, 61], *кулоҳдӯз*, *зерчома* [2, 62], *шалворбанд*, *абрубанд* [2, 63], *куҳнафурӯш*, *дусад* [2, 64], *сеяк*, *чаҳоряк*, *панҷяк* [2, 65], *гаронмоя* [2, 66], *сапедсар*, *сапедпушт*, *сапеддаст*, *сапеддунбол* [2, 67], *зиндӯз*, *чӯбзин* [2, 68], *силаҳдорон*, *найзадор*, *сипардор* [2, 69], *пайкондароз* [2, 70], *дароздоман* [2, 71], *хунбаҳо* [2, 80] ва ғ. ба гурӯҳи калимаҳои мураккаби дурешагӣ дохил мешаванд. Дар қатори бисёр вожаҳои мураккаби маъмулу мустаъмал дар фарҳанг муаллиф ба сохтан ва ба доираи истифода кашонидани бархе калимот низ иқдом кардааст. Масалан, вожаҳои номбурдашуда *кӯроб*, *такчоҳ*, *обканд*, *ғиёҳбур*, *сапеддунбол* камтар дар доираи истеъмоли ҳастанд. Ё ин ки вожаҳои «*морбинӣ*, *шакарбурра*» ва амсоли ин реша дар калимасозии халқӣ доранд. Ба ин монанд, Замахшарӣ бисёр калимаҳои нав ҳам сохтааст, ки ё дар шакли худ ягон навоарӣ доранд, ё дар истифода бори аввал тавассути фарҳанги «Муқаддимат-ул-адаб» кашида шудаанд. Масалан, калимаи вожаи *хароботхона* [2, 21] аз ду чӯз – решаи аввал *харобот*-и арабӣ ва решаи сонӣ *хона*-и тоҷикӣ сохта шудааст. Ин шакли калимасозӣ, бо он ки дар забони форсӣ-тоҷикии давраи муаллиф нуфузи беш аз ҳадди забони арабӣ хос будааст [7, 114], дар забони классикии форсӣ-тоҷикӣ ғариб менамояд. Аз ин хотир, ки *харобот* дар шакли чамъи занонаи арабӣ омадааст. Ба ин монанд, калимаҳои *тобхона* [2, 25] ба маънои гармхона (парник), *говдӯша* [2, 27] ба маънои зане, ки говдӯшӣ касби ӯст ва дукорд [2, 57] ба маънои қайчӣ дар фарҳанги мавриди таҳқиқ сабт шудааст. Вижагии вожасозии Замахшарӣ дар фарҳанг бисёр ачиб аст. Чунончӣ, аз калимаи *говдӯша* ба ин нукта пай бурдан имкон дорад. Ў дар мавридҳои муайян барои ғаномандии забони модарии худро дар баробари забони арабӣ нишон додан, ҳам шаклҳои занонаи асморо меорад ва ҳам бо тарзи пайванд додани ду мафҳум, ки яке зан аст, аз исми занона будани он дарак медиҳад, мисли *осиёзан* [2, 26]. Дар ин радиф калимаҳои «дастасанг», «мурдорсанг», «мурдасанг» [2, 9], «тунукчашма», «фарохчашма» [2, 26], «пашизмӯҳӣ», «чӯбакбозӣ» [2, 55], «тирдондӯз» [2, 70] ва ғ. шомил мешаванд. Мо танҳо дар як маврид мутаваҷҷеҳ шудем, ки калимаи мураккаб аз се ё зиёда реша иборат бошад. Ин ҳам вожаи *яктирпартов* [2, 11] аст.

Қисмати калони лексикаи тоҷикиро дар фарҳанг ибораҳои синтаксисӣ ташкил медиҳад. Ибораҳо як чӯзи бисёр муҳимми ин фарҳанг ва аксар фарҳангҳои дигари дузабона буда метавонанд, вале нуктаи қобили тавачҷуҳ он аст, ки дар фарҳанги мазкур

бештар ибораҳо ба он хотир истихдом мешаванд, ки фарҳангшинос зимни таваҷҷуҳ карданаш ба як мавзӯ калимот ва мафҳуми наздикмаъноро бо сабти ибораҳои форсӣ-тоҷикӣ шарҳ медиҳад. Масалан, дар фарҳанги дигари дузабонаи арабӣ-тоҷикии замони Замахшарӣ «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ»-и Абулфазли Майдонӣ низ корбурди ибораҳо ба таври вофир ба чашм мерасад. Дар «Муқаддимат-ул-адаб» ҳам корбурди зиёди ибораҳои изофӣ ба назар расид. Чунончӣ, ибораҳои *санги лағзон*, *санги нарм*, *санги суст*, *тиллои мехзада* [2, 9], *гавҳари обгина*, *муҳраи мор* [2, 10], *пайнишонии роҳ* [2, 11], *оби осонгвор*, *моҳии шимдароз* [2, 12], *даҳони ҷӯй* [2, 13], *нӯсти гандум*, *хори хушки гандум*, *ҷави сӯтур*, *тӯдаи хирман*, *тӯдаи гандум* [2, 14], *харбузаи миёнтиҳӣ*, *гӯзаи нашикофта*, *гунҷаи гули сурх* [2, 15], *сари дух*, *кундаи сӯз*, *кундаи ҳезум* [2, 17], *ҷорӯби заминӣ*, *бели ҷӯбин*, *доси бедандон*, *тешаи хурд* [2, 18], *олуи чинӣ*, *шафтолуи бемӯй*, *нишемангоҳи боғбон* [2, 19], *девори хорин*, *дукони бофандагӣ*, *ҷойгоҳи гадоён*, *гӯри белаҳад* [2, 22], *поини хона* [2, 23], *тахтаи нон*, *новаи ҳамир* [2, 26], *нӯсти хурмои тар* [2, 29], *тунги хурмои хушк* [2, 30], *сапӯсаи сар*, *мӯи модарзод* [2, 34], *сапедиву сиёҳии чаши*, *дандони хирад* [2, 35], *ангушти нар*, *ангушти тасбеҳ* [2, 37], *саги обӣ* [2, 53], *рӯдаи барбат* [2, 54], *паймонаи тир* [2, 70], *нохуни уштур* [2, 72], *нӯсти мор* [2, 76], *мурғи кофир* [2, 79] ба ин тарз сохта шудаанд. Бархе аз ибороти мазкур бори аввал дар ин фарҳанг ба кор гирифта шудаанд, ки низ арзиши қисмати форсӣ-тоҷикии асари мавриди истифодаро афзун мекунанд. Инҳо иборасозӣ, чун «пайнишонии роҳ», «моҳии шимдароз», «калиддори дӯзах» ва «мурғи кофир» мебошанд. Ҳамчунин, иддае аз ибораҳои фарҳанги мазкур бо усули дигари иборасозии тоҷикӣ созмон ёфтаанд, ки миқдоран нисбат ба ибораҳои изофӣ каманд. Масалан, бо истифода аз пешояндҳо, чун «шоҳе аз рӯд» [2, 13] ва «ҳоки бузург дар тан» [2, 34]; бо ёрии шумораҳо, чун «гили миёни ду хишт» [2, 23], «дусад ҳазор» [2, 64], «ду канораи лашкар» [2, 68] ва амсоли ин.

Зимнан, як гӯшаи ибораҳоро ибороти рехтаву аз ҷиҳати шаклу маъно муҳкам ташкил медиҳанд. Истифода аз рехтаҳои забонӣ, ки ҷузъи ҷудонопазири лексикаи забони тоҷикӣ, минбаъд дар фарҳангшиносӣ ташаккул ёфтаву дар фарҳангҳои асри XVII ба авҷи истифодаи худ расида бошад ҳам, дар луғатномаи мавриди пажӯҳиш хеле миқдори ками ин қисмати лексикаи тоҷикӣ дида мешавад. Масалан, «оташи осмонӣ», «овози боди сард» [2, 7], «санги оҳангӯш» [2, 9], «банди мӯрча» [2, 10], «қорвони бӯи хуш» [2, 11], «осмони хона» [2, 25], «танӯри ошӯб» [2, 26], «боғбони бихиштӣ» [2, 31], «боди бурут» [2, 35] ва «биноии дил» [2, 38].

Ҷумлаҳо аз ҷузъҳои дигаре ба ҳисоб мераванд, ки лексикаи форсӣ-тоҷикии фарҳангро муаррифӣ мекунанд. Ҷумлаҳо мисли ибораву таркиб ва калимаҳои ҳосил шева серистеъмол набошанд ҳам, барои ташреҳи баъзе мафҳуми фарҳанг ба кор рафтаанд. Дар фарҳанг ҷумлаҳои содаи дутаркиба ба кор рафтаанд. Мисол: «Он чи дар сар афкананд» [2, 10]. Аммо бештар ҷумлаҳои мураккабе истихдом мешаванд, ки ҷузъе аз онҳо ҷузъи дигарашонро шарҳ медиҳад. Масалан: «Он санг, ки бад-ӯ мушк соянд» [2, 9]. Ё ин ки: «Обе, ки осон ба гулӯ фуру равад» [2, 12]. Ва: «Рӯди фарох, ки дар он сангрезаҳо бошад» [2, 13]. Ин навъи ҷумла бо қасрати истифодаи худ дар фарҳанг имтиёздоранд ва ба услуби ташреҳии фарҳангномаҳо бисёр мувофиқ афтадаанд. Чунончӣ: «Ҳаросае, ки дар сурати одамӣ бошад»; «Бӯстоне, ки дар ӯ дарахти бисёр бошад» [2, 15]; «Дарахтест, оташаш бисёр намонад» [2, 16]; «Он ҷӣ ба даст дар осие афкананд» [2, 26]; «Ҷамъ, ки аз як падару модар бошад» [2, 31]; «Он ҷӣ одамро дар шаб фуру гирад» [2, 32] ва ғ. Аммо ҷои зикр аст, ки дар «Муқаддимат-ул-адаб» ҷумлаҳои мураккаби навъи дигар истихдоми вофирдоранд. То он ҷо, ки маълуми мо шуд, танҳо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар фарҳанг истихдом шудаанд ва дигар навъи ҷумлаҳои мураккаб берун аз истифодаи фарҳангшинос мондаанд. Ин навъи ҷумлаҳо баъзан чунон дар мадди назари Замахшарӣ будааст, ки дар як саҳифаи фарҳанг то

ду ё се чумларо мушоҳида карда метавонем. Мисол: «Чӯби хамонида, ки дар чархи гардун андар кунанд, то сӯроҳ танг шавад»; «Чӯбе, ки дар сӯроҳи чархи гардун кунанд, чун фарох шавад» ва «Дарахти хурмо, ки ду-се тана дорад, ҳар танаро аз он «синав» гӯянд» [2, 18].

Дар баробари ин ки лексикаи тоҷикии фарҳанг фарогири қабатҳои гуногуни забонист, дар он қорбурди истилоҳоти соҳаҳои гуногун, аз қабилӣ «бурчи гов», «бурчи кӯза», «роҳи Қаҳқашон», «бурчи тарозу», «ҳафт бародарон» [2, 6], «кафшер» [2, 9], «сафро – балғам, хуни баста» [2, 33], «ангушти саббоба», «ҳичомат» [2, 37] ва ғ. калимаҳои архаистӣ: «тагарг» [2, 7], «дарғала» [2, 9], «кӯз», «разбон» [2, 15], «парвора», «дарвора» [2, 25], «пашиз» [2, 66] ва амсоли ин низ ба мушоҳида мерасад. Ҷолиб он ки дар баробари нуфузи забони арабӣ дар забони замони муаллиф ӯ бештар ба истилоҳоти фаннии форсиасл рӯ меорад. Дар ин маврид зикри ин нукта, ки нуфузи лексикаи арабӣ дар қисмати тоҷикии фарҳанг ҳам, бо он ки муаллиф бештар мекӯшад, лексикаи забони худро истихдом кунад, чашмрас буда, маҳз ҳамин нуфуз ва омилҳои дигаре чун ягонагии дин боис шудааст, то дар байни фарҳангшиногонии араб ва назарияпардозони ин соҳа фикри барғалате пайдо шавад, ки гӯё муаллифони фарҳангҳои дузабонаи маҳлудай хилофати арабӣ-исломии қуруни пеш танҳо ба хотири, ки забони худро аз маҳвшаваӣ нигоҳдоранд, ба таълифи фарҳанг пардохтаанд [4, 91]. Ин фикри комилан ғалат, ки аслан ба забони тоҷикӣ ва мавқеи он бо забони арабӣ, ҳатто дар замони муаллиф ҳам рост намеояд, боиси хато рафтани муҳаққиқон шудааст, дар мисоли фарҳанги Замахшарӣ ҷавобҳои шоидае дорад. Ишора мешавад, ки афъоли форсии китоб дар шаклҳои сохта – «бигуворид», «бихобонид» [2, 86], «бикашид», «биёвард»... [2, 87], «бигардонид» [2, 88], «барҷаст» [2, 89], «бартофт», «дарафтод» [2, 90], «бозистод» [2, 97] ва ғ., таркибӣ – «об зад», «об фишонд», «нигоҳ кард» [2, 88], «кинавара шуд», «ба ангушт гирифт», «бар якдигар ниҳод» [2, 89], «маъзур дошт», «пой бурид», «пароканда кард» [2, 91] ва ғ., масдар – «молидан», «андудан», «кашидан», «овардан», «дурӯг гуфтан», «гиристан» [2, 86], «шанбе кардан», «осудан» [2, 90], «рафтан» [2, 91] ва ғ., сифати феълӣ – «гуворанда» [2, 86], «чаҳанда» [2, 88], «бардакарда» [2, 89], «мондашуда», «сулҳкунанда» [2, 90], «пайбурида», «решкунанда» [2, 91], «айбкунанда», «унсидҳанда» [2, 92], «ҳақгузоранда» [2, 94] ва ғ.; замониҳои гузашта – «биканд», «бичунбид», «биларзид» [2, 88], «бубехт» [2, 92], «бихарошид» [2, 94] ва ҳозира-оянда – «ҳашм мегирад», «пинҳон мекунад», «фурӯ мерезад» [2, 87] дида мешавад.

Шоҳисаи дигари лексикаи тоҷикии фарҳангро дар шакли навиштории калимот дидан мумкин аст. Ин ҷо мухтасаран ба масъалаи мазкур тавачҷуҳ мешавад. Дар фарҳанг дар баробари нигошти шакли қуҳнаи навишти калимот, чун «давит» [2, 50] шакли қуҳнаи «даво», тарзи навишти гуногуни калимаҳои воҳид низ пайиҳам, дар зимни ташреҳи як вожа ва ё дар як сатр дида мешавад, ки танҳо чанд намуна аз онро зикр мекунем: «пирӯза – фирӯза» [2, 10], «ангуштарӣ – ангуштарин» [2, 11], «дувоздаҳ – дувонздаҳ» [2, 11], «кафсалезак – кафлезак» [2, 12], «чуғзвора – чуғзлова» [2, 14], «гармобабон – гармобувон» [2, 21], «сутун – устун» [2, 25], «кафгир – кавгир», «кафчале – кафлез» [2, 26], «бодвезан – бодпезан» [2, 30] ва «забон – зуфон» [2, 34].

Хулоса қисмати бештари маводи форсӣ-тоҷикии фарҳангро ифодаҳои хоси забони зиндаи халқ ташкил дода, ин қисмати лексикаи тоҷикӣ аз ғаномандии забони фарҳанг ва ҳам ғаномандии забони давраи муаллиф дарак медиҳад ва маводеро пешорӯи муҳаққиқони шевашиносӣ низ фароҳам меоварад.

Вожасозӣ ва истифода аз калимоти мураккаб, ки аз падидаҳои бисёр зебои забони фарҳанг ба шумор меравад, мисли муҳимтарин хусусияти забонии ин асар дар самти тоҷикии он шинохта мешавад. Дар ин замина, овардани ибораҳои маъмулӣ ва дар партави ин офаридани ибороти нави ғайримаъмул ҳам мавқеи чашмрас дорад. Ҳамчунин, дар

фарҳанги мазкур дар зарфияти хеле кам бошад ҳам, истифодаи иборот ва таркиботи рехтаи забонӣ ҳам дида мешавад.

Чумлаҳо низ аносири муҳими ташреҳи фарҳанг ба ҳисоб омада, миқдоран бисёр набошанд ҳам, назар ба иборҳои рехта ва бархе навъҳои ибораҳо бештар қорбурд доранд. Чумлаҳои мавриди истифодаи Замахшарӣ, асосан, чумлаҳои сода мебошанд, вале ҷо-ҷо чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳам дар фарҳанг ба назар мерасад. Дар ин радиф, лексикаи забони тоҷикӣ фарогири калимаҳои архаистӣ, истилоҳвожаҳо, афъол ва анвои он аст, ҳамчунин ҷанбаи навиштории калимот низ, ки дар ҷанд шакл рӯнамо шудаанд, аз мадди назари муаллиф дур набудааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. *Ғиёсов, Н. «Лугати Фурс»-и Асади Тӯсӣ нахустфарҳанги маврус дар таърихи фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ [матн] / Н.Ғиёсов / Лугати Фурс. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – С.3-39.*
2. *Замахшарӣ, Маҳмуд ибни Умар. Муқаддимат-ул-адаб [матн] / Маҳмуд ибни Умар Замахшарӣ. Ба кӯшиши Маҳди Муҳаққиқ. – Техрон: Муассисаи мутолиоти исломии Донишгоҳи Техрон, 1386. – 269 с.*
3. *Муҳаққиқ, Маҳдӣ. Замахшарӣ ва «Муқаддимат-ул-адаб» [матн] / Маҳди Муҳаққиқ // Муқаддимат-ул-адаб. – Техрон: Муассисаи мутолиоти исломии Донишгоҳи Техрон, 1386. – С.9-16*
4. *Натанзӣ, Бадёуззамон. ал-Мирқот / Бадёуззамони Натанзӣ. Тасҳеҳи Ҷаъфарӣ Саҷҷодӣ. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1346. – С.91-98*
5. *Раупов, Х. Хусусиятҳои лугавӣ ва грамматикӣи иқтибосоти арабӣ дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш [матн] / Х.Раупов. Рисола барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои филологӣ. – Хучанд, 2006. – 183 с.*
6. *Рубинчик, Ю. Грамматика современного персидского литературного языка [текст] / Ю.Рубинчик. – Москва: Восточная литература РАН, 2001. – 600 с.*
7. *Ходжиев, А. Лексикографическое сочинение Абулфадла аль-Майдани «Ас-Сами фи-ласами» [текст] / А.Ходжиев. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 143 с.*

REFERENCES:

1. *Ghiyasov, N. “Lughat Furs” by Asadi Tusi being the first heritage dictionary in the history of Persian-Tajik lexicography [text] / N. Ghiyosov / Lughat Furs. - Khujand: Light of Enlightenment, 2015. - P.3-39.*
2. *Zamakhshari, Mahmud ibn Umar. Muqaddimat-ul-adab [text] / Mahmud ibn Umar Zamakhshari / under the editorship of Mahdi Muhaqqiq. - Tehran: Islamic Reading Institution under Tehran University, 1386. - 269 p.*
3. *Muhaqqiq, Mahdi. Zamakhshari and “Muqaddimat-ul-adab” [text] / Mahdi Muhaqqiq // Muqaddimat-ul-adab. - Tehran: Islamic Reading Institution under Tehran University, 1386. - P.9-16.*
4. *Natanzi, Bade`uzzamon. al-Mirqot / Bade`uzzamon Natanzi / under the editorship of Ja`far Sajjodi. - Tehran: Iranian Cultural Foundation, 1346. - P. 91-98.*
5. *Raupov, Kh. Lexico-grammatical peculiarities of Arabic borrowed words in “Navodir-ul-waqoe`” by Ahmad Donish [text] / Kh. Raupov: candidate dissertation in philology. - Khujand, 2006. - 183 p.*
6. *Rubinchnik, Yu. Grammar of modern Persian literary language [text] / Yu.Rubinchnik. - M.: Oriental literature of the RAS, 2001. - 600 p.*
7. *Khodayev, A. Lexicographical composition of “as-Sami fi-l-asami” by Abulfazl al-Maidani [text] / A. Khodzhev. - Dushanbe: Devashtich, 2003. - 143 p.*